

DİNİ HÜKÜMLERDE VİCDANÎ SORUMLULUK

Ahmet GÜNEŞ*

Özet

Bu makalede İslam hukuku açısından dinî hükümlerde vicdanî sorumluluk konusu incelenmektedir. İslam hukuk metodolojisinde teklifî hükümlerin bir kısmı dünyevî hükümlerle, bir kısmı uhrevî hükümlerle temellendirilmektedir. Azimet ve ruhsat da uhrevî hükümler kapsamında değerlendirilmektedir. İslam hukukunda ise kazaî hükümlerin yanı sıra dinî hükümlerin bulunduğu bilinmektedir. Dinî hükümlerin de kul ile Allah arasında vicdanî bir mesele olduğu özellikle belirtilmektedir.

Anahtar kelimeler: İslam hukuku, dinî hüküm, vicdanî sorumluluk.

CONSCIENTIOUS RESPONSIBILITY IN THE RELIGIOUS JUDGEMENT

Abstract

This article analyses the conscientious responsibility in the religious judgment from point of Islamic law. In methodology of Islamic law, the part of obligation judgments is secular and another part is eschatological. Resolution and permission is also deal with eschatological judgment. The judicial judgment and also the religious judgment exist in the Islamic law. The religious judgment is a conscientious theme between the man and God.

Keywords: Islamic law, religious judgment, conscientious responsibility.

Giriş

Din ahlaki bir müessese olarak insanlara yön veren, en mükemmel kanunlar ve en sıkı nizamlardan daha kuvvetli bir şekilde kişiyi içten kuşatan, kucaklayan ve yönlendiren bir disiplindir. Dinin zayıflaması ahlaki ve hukuki suçların artmasına, giderek anarşizme yol açar. Çünkü din olmayınca ahlak için yaptırım gücü kalmaz.

---

* Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. e-posta: ahgun@hotmail.com

Dindeki ahiret inancı, uhrevi sorumluluk şuuruyla insanın ahlaki gelişimine katkıda bulunur¹.

Kur'an'ın nüzul sırası dikkate alındığında hukuki hükümlerin ahlaki ve imani esaslar üzerine bina edildiği görülür². Kur'an'da ameli tezahürlerin hemen hemen hepsinde imanın referans alındığı söylenebilir. İslam hukukunda özellikle ibadet kategorisinde değerlendirilen ve niyetin etkisinin görüldüğü çoğu hükümlerde hep iman odak noktayı oluşturur. Bu özelliğiyle İslam'da hukuku ahlaktan, ahlaki vicdandan, vicdanı da imandan ayrı düşünmek mümkün değildir.

Bu prensipler açısından bu makalede dini hükümlerde vicdani sorumluluk boyutu incelenecektir. Önce makalenin ana kavramları hakkında kısa bilgiler verilecektir. İslam hukuk metodolojisinde teklifi hükümler kapsamında uhrevi hükümler değerlendirilecektir. Konunun azimet ve ruhsat boyutuna değinilecektir. İslam hukukunda ise ibadet kategorisinde nitelenen hükümler araştırılacaktır. İslam hukukunun en temel özelliklerinden biri olan kazaî hükümlerinin yanı sıra dinî hükümlerin karakteristik özelliğine dikkat çekilecektir. Dinî hükümlerin kul ile Allah arasında vicdani bir mesele olduğu vurgulanacaktır.

1. Konunun Kavramları

Sözlük anlamıyla din kelimesi Arapça deyn kökünden mastar veya isimdir. Sözlüklerde dinin adet, itaat, mükâfat, ceza gibi anlamları kaydedilir. Cürcani'nin tanımıyla “din akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilahi bir kanundur”³. Tehanevi'nin tarifıyla “din akıl sahiplerini kendi iradeleriyle şimdiki halde (dünyada) salaha, gelecekte (ahirette) felaha sevk eden Allah tarafından konulmuş bir kanundur.”⁴ Bir başka tanımıyla “din, akıl sahiplerini kendi tercihleri ile hayra götüren vaz-ı ilahidir”⁵. Vaz-ı ilahi olması itibarıyla din kutsala bağlanmaktadır.

Hüküm kelimesi İslam hukuk metodolojisinde terim olarak farklı anlamlarda kullanılır. Şer'i bir meselenin açıklanması veya bir davanın hallinde verilen karara hüküm denildiği gibi, Şari'in mükelleften uymasını istediği emir ve yasaklara da şer'i hüküm denilir. Şer'i hüküm ise vacip, nebd, ibahe, hurmet, kerahet, inikat, butlan, sıhhat, fesat, nefaz, lüzum gibi hükümlerdir. Mükellefin sıfatı olan bu fiillerle ilgili hükümler dünyevi hükümler ve uhrevi hükümler diye ikiye ayrılır. Sıhhat, butlan, fesat, inikad, ademi inikat, nefaz, ademi nefaz, lüzum ve ademi lüzum dünyevi hükümler grubuna dahildir. Uhrevi hükümler ise vücub, nedb, ibaha, haramlık ve keraheti ihtiva eder⁶. Yalnız sıhhat, fesat ve butlanın ibadet konularında da kullanıldığı göz ardı edilmemelidir. Ayrıca Hanefiler hukuki muamelelerde fesat ve butlan ayırımı yaparken, ibadetlerde fesat ve butlan ayırımı yapmamaktadır.

¹ Tümer, Günay, “Din”, *DİA*, IX, 317.

² Bkz. Schacht, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. M. Dağ – A. Şener, Ankara 1986, s. 22 vd.

³ Cürcani, Şerif Ali b. Muhammed, *Kitabu't-tarifat*, İstanbul 1307, s. 50.

⁴ Tehanevi, *Kitabu keşşafı istilabati'l-funun*, Tahran 1967, I, 503.

⁵ Bkz. Tümer, IX, 314.

⁶ Seyyid, Muhammed, *Medhal*, Asitane 1333, I, 76; II, 177 vd.

Dini hükümlerin uhrevi olarak sevap, ceza, kınama gibi sonuçları bulunur. Uhrevi olarak vacibin (farz – vacip) yapılması sevabı, yapılmaması cezayı gerektirir. Mendubun yapılması sevabı gerektirdiği halde, yapılmaması cezayı gerektirmez. Yalnız sünneti hüda kabilinden olan sünnetlerin terkinde kınama söz konusudur. Şeair özelliği taşıyan sünnetler (ezan, kamet, cemaatle namaz, kurban gibi) ise vacip hükmündedir¹.

Haramın terk edilmesi sevabı, işlenmesi cezayı gerektirir. Mekruh tahrimen ve tenzihen olmak üzere iki grupta değerlendirilir. Tahrimen mekruhun terk edilmesinde sevap vardır, işlenmesinde kınama ve itap söz konusudur. Tenzihen mekruhun terk edilmesinde sevap vardır, işlenmesinde herhangi bir hüküm yoktur. Mubahta ise sevap ve cezadan bahsedilmez. Çünkü mubah teklifi hüküm kapsamında değerlendirilmez².

Vicdan, ahlak felsefesinin, hatta hukuk felsefesinin önemli kavramlarından birisidir. Ahlak felsefesine göre, iyilik ve kötülük kriterinin belirlenmesinde vicdan referans alınır³. Zaten iyilik ve kötülük kelami bir problemdir. Kelamla yakın ilgisi bulunan İslam hukuk metodolojisinde de iyilik ve kötülük emir ve nehiyle ilgili olarak değerlendirilir. Ayrıca fıkıh literatürünün ibadetler bölümünde ve niyetin etkisinin görüldüğü çoğu hükümlerde hep kalp-vicdan-iman meselenin mihenk noktasını oluşturur⁴.

Kur'an'da yerin ve göğün taşımaktan çekindiği emaneti insanın yüklediği belirtilerek⁵ diğer bütün varlıklar arasında insanın ehliyet ve sorumluluk taşıdığına işaret edilir⁶. Bir hadiste hayvan, kıyü, maden gibi canlı ve cansız varlıklara sorumluluk yüklenmeyeceğinin belirtilmesi ancak insanın sorumluluk taşımaya elverişli olduğu teyit edilir⁸.

Teklif külfet ve meşakkatli bir işi ilzamdır. Mükellef ise akıl ve irade sahibi insandır. Akıl ve idrak İslam hukuk metodolojisinde teklifin esasını teşkil eder⁹. Burada irade meselesi de özel önem arz eder. Çünkü fıkıhın ve hukukun dayandığı mihenk irade meselesidir. Zira akit ve fesihlerden insanlar arasındaki muamelelerden ve bu münasebetlerden ortaya çıkan dini, hukuki, medeni, cezai mesuliyetleri tayin edecek olan esaslar her şeyden evvel irade ile alakalıdır. İrade denilen şey kabul edilmezse hukukun, mesuliyetin manası kalmaz. İnsanlar başıboş bırakılır. İrade olmazsa, sevap ve ceza, vaat ve vait, emir ve nehiy batıl olur. Hiçbir günahkâr kınanmaya ve cezaya, hiçbir itaatkâr övgü ve senaya liyakatli olmaz¹⁰.

¹ Bkz. Nevevi, *el-Mecmu şerhu'l-mubezzeb*, Daru'l-fıkr, ts., VIII, 383-384; İsnevi, *et-Temhid fi tabrici'l-furu' ale'l-usul*, Beyrut 1984, s. 74-78.

² Seyyid, I, 76; II, 177 vd. Detay için bkz. Dönmez, İbrahim Kafı, "Mubah", *DİA*, XXX, 341-345; Bardakoğlu, Ali, "Caiz", *DİA*, VII, 27-28.

³ Bertrand, Alexis, *Ahlak Felsefesi*, çev. Salih Zeki, sad. Hayrani Altıntaş, Ankara 2001, s. 21; Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul 1998, s. 57.

⁴ Mavsili, Abdullah b. Muhammed, *el-İbtihar ü talik'l-mubtar*, İstanbul, ts. I, 47.

⁵ Ahzab, 33/72.

⁶ A'raf, 7/172; İsrâ, 17/13.

⁷ Buhari, Zekat, 66; Müslim, Hudud, 45-46.

⁸ Bkz. Bardakoğlu, Ali, "Ehliyet" *DİA*, X, 533-534.

⁹ Ebu Zehra, Muhammed, *İslam Hukuku Metodolojisi*, Ankara 1981, s. 281.

¹⁰ Seyyid, I, 125.

2. İslam Hukuk Metodolojisinde Dinî Hükümler

Günümüzde yaygın olarak İslam hukuku kavramı, fıkıh kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Fıkıh sözlükte anlamak demektir ve bir şeyin ruhuna, iç yüzüne ve bütün inceliklerine vakıf olma anlamlarına gelmektedir. Fıkıh terim olarak insanın leh ve aleyhine olan şeyleri bilmesi olarak tanımlanmaktadır. Daha sonra bu tarife amel kaydı eklenerek fıkıh kelimadan ve ahlaktan ayrılmıştır¹. Bazı usulcüler fıkıh ilminin üç özelliğine dikkat çekerler. Birincisi şer’î hükümleri bilme, ikincisi bu hükümleri metodolojisiyle kavrama, üçüncüsü ise, bu hükümlerle amel etmektir².

Fıkıh terimiyle fert ve toplumun ameli hayatını bütün yönleriyle ele alan kural ve öneriler bütünü kastedilir³. Başka bir anlatımla, fıkıh sadece beşeri ilişkileri değil, kişinin yaratıcısına karşı vecibelerini de düzenleyen bir disiplin olduğu için bu ilimde davranışlar, bunlara bağlanacak uhrevi sonuçlar bakımından da ele alınır⁴.

İslam hukuk metodolojisinde dini hükümlerin asıl kaynağını Allah’ın bizim Rabbimiz, bizim de O’nun kulları olmamız oluşturur⁵. Bu tür haklar; Allah hakları kategorisinde değerlendirilir, diğer bütün haklardan önce değerlendirilir ve hiçbir hak bu tür haklara tercih edilemez, kat’iyen müdahale edilemez, cereyan şekli değiştirilemez. Ayrıca bu haklarda insanlar açısından af sistemi işletilemez, sulh yoluna gidilemez, hiçbir suretle ıskatları söz konusu olamaz ve böyle bir şeye teşebbüs bile edilemez. Diğer yönüyle bu hakları toplumda bütün fertlerin ve onları temsilen kamu otoritesine sahip kişilerin koruma, kollama ve kovuşturma hak ve sorumluluğu vardır⁶.

vardır⁶.

Temel ilke olarak dinî hükümler, kul ile Allah arasındadır ve sonuçları ahirete havale edilir. Sevap ve cezası Allah’a aittir. Sevap ve ceza da niyetle alakalıdır. Niyetsiz sevap olmaz ilkesi bunu ifade eder. Sevap kişinin amellerindeki ihlâsına göre değişkenlik gösterir. Cezalandırmasında ise Allah adaletiyle azap da edebilir, merhametiyle af da. Bu tür konularda af kapısı daima açık tutularak kulun halisane tövbe etmesi istenir ve ıslah-ı hal etmesi beklenir⁷.

İslam hukuk metodolojisi açısından teklifi hükümlerin bir kısmının manası akılla anlaşılabilir. Bir kısmının manası akılla kavranamaz. Manası akılla kavranamayanlara “gayri makulîl-mana” veya “mukadderat-ı şer’iyye” denilir. Bu kavramla daha ziyade dini hükümler kastedilir. Bu tür hükümlerin “taabbudi” olduğu belirtilir. Dolayısıyla bu tür

¹ Seyyid, I, 65, 69.

² Serahsi, Muhammed b. Ahmed, *Usulü’s-Serahsi*, İstanbul 1990, I, 10; Pezdevi, Fahrulislam, *Keşful’-esrar*, Beyrut 1997, I, 23-24.

³ Bardakoğlu, Ali, “Hak”, *DİA*, XV, 139.

⁴ Dönmez, İbrahim Kafi, “Hz. Peygamber’in Tebliğinde Hakim Olan Başlıca Hukuk Prensipleri”, *Yeni Ümit*, İzmir 1992, c. 3, sy. 18, s. 26; Zeydan, Abdulkerim, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak, İstanbul 1985, s. 82-84.

⁵ Debusi, Ebu Zeyd Abdullah b. Ömer, *Takvimi’l-Edille fi Usulü’l-Fıkıh*, Beyrut 2001, s. 81; Serahsi, *Usul*, I, 117.

⁶ Bardakoğlu, “Hak”, *DİA*, XV, 142-143.

⁷ Bkz. Bakara, 2/160; Al-i İmran, 3/89; Nisa, 4/146; Nur, 24/5.

hükümlerde içtihat yapılamaz, talil edilemez ve kıyas uygulanmaz. Diğer bir ifadeyle, bir hikmet ve bir maslahat, bu tür hükümlerin teşriine etki etmez, sebep ve illet olamaz. Çünkü hakikî illet, emir ve nehy-i İlahîdir. Bu kısım, hikmet ve maslahatla değişmez.

Diğer bir yönüyle dini hükümler imana tabidir,¹ şahit aranmaz², özür mazeret olarak kabul edilir³ ve en önemli özelliğiyle niyet esastır⁴. Zaten amellerdeki ihlâs ve takva ahiret hükümlerindedir⁵. Bu yüzden kul ile Allah arasındadır ve sonuçları hep ahirete havale edilir⁶. Bu tür hükümlerin hukukî bir müeyyidesi yoktur. Tek müeyyidesi müeyyidesi kişilerin dinî duygularıyla vicdanî sorumluluklarıdır.

3. Dinî Hükümlerde Azimet ve Ruhsat

İslam hukuk metodolojisinde azimet ve ruhsat dini hükümlerle alakalıdır⁷. Azimet dinde asıl olan hükümdür. Ruhsat ise zaruret, meşakkat, güçlük vb. sebeplerden dolayı asıl hükümden farklı bir hükme yönelmedir⁸. Zaruret hallerinde haramlar bile ruhsat kapsamına girebilir. Açlıktan ölmek üzere olan bir insanın domuz eti yemesi veya şarap içmesi buna örnek gösterilir⁹. Bazen de ruhsat sebepleri arasında zikredilse bile, tercihte azimetin esas alınması yeğlenir. Nitekim hastalık ve yolculuk halinde oruç tutmamanın bir ruhsat olduğu belirtilmekle beraber, oruç tutulmasının daha hayırlı olduğu Kur'an'da beyan edilir¹⁰.

Özellikle başka insanlara fetva vermesi ve yol göstermesi söz konusu olunca, “Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; sevdiren, nefret ettirmeyin!” hadisine uygun olarak hep kolaylık tavsiye edilir, dinin genişliğinden istifade etme salık verilir. Diğer bir hadiste “Allah azimetlerinin işlenmesini sevdiği kadar, ruhsatlarının işlenmesini sever” ifade edilir. Çünkü Allah dinde zorluğu değil, kolaylığı irade buyurmuştur. Fakat kendi nefsiyle baş başa kaldığında azimetin tercih edilmesi tavsiye edilir.

Doğrusu içtihatlarda hep Allah katında doğrunun ne olduğu araştırılır. Allah katında doğrunun ne olduğu kesin olarak bilinemeyeceğinden dolayı, fıkhıta farklı içtihatlar genellikle hukuki bir hoşgörülle karşılanır. Sonuç olarak farklı içtihatlardan her bir içtihadın doğruluğa muhtemel olması sebebiyle özellikle ibadet konularında diğer mezheplerin farklı içtihatlarına önem verilmesi dini duyarlılığın gereğidir. Böyle davranan kişiye “azimet insanı”, böyle bir anlayışın ekolleşmesine de “azimet fıkhı”

¹ Nesefi, Hafızuddin, *Şerh*, thk. Salim Ögüt, byy, ts. s. 270.

² Semerkandi, Alauddin, *Tuhfetu'l-fıkaha*, Beyrut1984, II, 165.

³ Semerkandi, II, 250.

⁴ Semerkandi, II, 182, 186.

⁵ Mevsili, III, 101.

⁶ Semerkandi, II, 176-177, 182-183.

⁷ Seyyid, s. 186; Detay için bkz. Vural, Muammer, *İslam Hukukunda Azimet ve Ruhsat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1997, s. 22-25; Kamil, Ömer Abdullah, *er-Ruhsatu's-şer'iyye fi'l-usul ve'l-kanaidi'l-fikhiyye*, Beyrut 1999, s. 23 vd.

⁸ Serahsi, I, 117.

⁹ Baktır, Mustafa, *İslam Hukukunda Zaruret Hali*, Ankara ts. s. 257.

¹⁰ Bakara, 2/184; Bkz. Ebu Zehra, s. 49-52.

denilebilir. Aksi durum, zaten dinde laubalilik olarak değerlendirilir. Dini hükümlerde mezhepler arası telifik yapılması da bu kapsamda değerlendirilmelidir.

4. İslam Hukukunda Dinî Haklar

Hak kavramı doktrin ve uygulama yönüyle İslam fıkhnın temel kavramlarından, fıkhn literatüründe de en sık kullanılan bir kavram olmakla birlikte, kelimenin İslam hukukunda kazandığı terim anlamını netleştirmek oldukça zordur. Bunun birinci sebebi, hakkın fıkhıdaki kullanımının kelimenin sözlükte ve örfte taşıdığı anlam çeşitliliği ve muhteva zenginliğiyle yakın bağlantısı bulunması, ikinci sebebi de hakkın fıkhn usulünde ve fûru-ı fıkhnın çeşitli alt dallarında farklı terim anlamları kazanmış olmasıdır¹.

Fıkhn usulünde hak kavramı şer'i hüküm konusu incelenirken ele alınır ve bir kısım usulcü hak kavramıyla şariin hitabı veya bu hitabın sonucu demek olan şer'i hükmün taalluk ettiği fiilleri kasteder. Hanefi usulcülerinden Pezdevi şer'i hükümleri sırf Allah hakkı olanlar, sırf kul hakkı olanlar, iki tür hakkın da bulunduğu, fakat Allah hakkının veya kul hakkının galip olduğu hükümler şeklinde dörtlü bir ayırma tabi tutar². Esasen sırf kul hakkı sayılanlar da dâhil hiçbir hakkın Allah hakkından hali olamayacağı bilinmelidir³.

Fıkhta namaz, oruç, hac, zekât ve cihadın ibadet olarak değerlendirildiği bilinmektedir. Özellikle zekâtın ibadet niteliği emval-i batınada (üçüncü şahısların bilmediği altın ve para gibi mallar) daha da belirginleşir⁴. Ayrıca helaller ve haramlar da da hukukullah kapsamsına eklenir. Bu yüzden fıkhn bölümleri arasında yer alan kerahiye / istihsan / hazr ve ibahe bölümleri helal, haram, mekruh ve mubah olan fiiller anlatılır⁵. Bu bölümlerde ana hatlarıyla iyiliği emretme ve kötülüğü engelleme ile eğitim ve öğretimin farzı ayn ve farzı kifaye olanları, üretim ve ticaretin önemi, karaborsacılık yapmanın günah olup uhrevi cezayı mucip olması, ribanın haramlığı, karz-ı hasenin sevabı, yenilip içilmesi helal olan ve olmayanlar, giyilmesi ve kullanılması caiz olan ve olmayanlar, bütün yaratıklara şefkatle muamele vb. konuların dinî değer hükümleri kaydedilir. İslam'da insanın kendi malını bile savurganlıkla kullanamayacağı, kasten kendi vücuduna zarar veremeyeceği, intihar edemeyeceği gibi çok geniş bir yelpazede hayatın çeşitli yönleri açıklanır⁶.

Fıkhn literatüründe bir yönüyle nikâhın ibadet olarak nitelenmesi aile hukukuyla ilgili bazı kavramların ve hükümlerin "Allah hakkı", "şer'i bir hak", "kul ile Allah arasında", "diyaneten"⁷, "fetva olarak" vb gibi kavramlarla ifade edilen dini hükümleri

¹ Bardakoğlu, "Hak", *DİA*, XV, 139.

² Pezdevi, 4/194 vd.

³ Şatibi, İbrahim b. Musa, *el-Muvafakat fi usuli ş-şeria*, Mekke ts., II, 315-321.

⁴ Bilmen, Ö. Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul 1986, s. 317.

⁵ Bkz. Mavsili, s. 679 vd.

⁶ Detay için bkz. Bilmen, *İlmihal*, s. 405-439.

⁷ Kazai ve dini hüküm ayırımı için bkz. Yaylalı, Davut, "İslam Hukukunda Kazai-Diyanî Hüküm Ayırımı", *Dinî Araştırmalar*, Ocak-Nisan 2003, c. 5, sy. 15, s. 29-36.

ihtiva etmesinden kaynaklanır. Bu kapsamda evlenilmesi helal ve haram olanlar, sıhrî akrabalık, sütkardeşliği, mehir, iddet, süknâ¹ vb. aile hukukuyla ilgili hükümlerin dini bir hüküm olmasından dolayıdır².

İslam ceza hukuku hem kul haklarını hem de Allah haklarını ilgilendirir. Allah hakkı kapsamında bir kişiyi hatayla öldüren kişinin Allah tarafından tövbesinin kabul edilebilmesi için kefarete ödemesi gerekir. Bu kefarete mümin bir köleyi hürriyete kavuşturma veya bunu ifa etmeye mali gücü yetmiyorsa, iki ay peş peşe oruç tutma şeklinde değişiklik gösterir. Kefarete ödeme, sadece hatayla öldürmeye münhasırdır ve kasten adam öldürmede kefarete cezası yoktur. Çünkü kasten bir insanı öldürme büyük bir cinayet olarak değerlendirilir ve böyle bir cinayete kefaretin kifayet etmeyeceği belirtilir. Bilakis öldüren kişi Kur'an'da ebedi cehennemle tehdit edilir³. Hirabe suçunda da kefarete ödeme yoktur. Bu suç işleyenlerin en ağır dünyevi müeyyidelerle cezalandırılacağı beyan edilmekle beraber, ahiretteki azaplarının çok daha büyük olacağı yine Kur'an'da beyan edilir⁴. Hadislerde maddi müeyyidelerin ahiretteki sorumluluğa kefarete olacağı ifade edilir. Hayatı pahasına da olsa, uhrevi cezaya kefarete olma beklentisiyle günahından temizlenme arzusu uhrevi sorumluluğun bir sonucudur.

Hanefilere göre İslam hukuk metodolojisinde temel ilke olarak gayrimüslim vatandaşlar Müslümanların dini mükellefiyetlerinden muaf tutulurlar⁵. Bu ilkenin bir yansıması olarak gayrimüslim vatandaşlar Müslümanların mükellef oldukları namaz, oruç ve hac ibadetleriyle mükellef olmadıkları gibi, zekât ve cihatla da mükellef olmazlar⁶. Çünkü İslam hukukunda zekât ve cihat da ibadet olarak nitelenmektedir.

5. Dinî Haklarda Cezaî Müeyyideler

İslam ceza hukuku felsefesinin teorik ifadesi şu şekilde belirtilir: “Cezalarda temel ilke (asl) ölümden sonraya ertelenmiş olmalarıdır. Bu dünya amel, ahiret ise bu amellerinin karşılığının görüleceği yerdir. Esasen cezaların bu dünyada verilmesi, imtihan hikmetine aykırıdır. Şari'in bu hikmeti terk edip bazı fiilleri dünyada cezalandırması, kulların menfaatini göz önünde bulundurmasından kaynaklanmaktadır”⁷.

¹ Mavsilî, III, 101; Kasanî, Alauddin Ebu Bekr b. Mesud, *Bedai's-sanai' fi tertibi's-şerai'*, Beyrut 1986, II, 311; Merginanî, Burhanuddin, *el-Hidaye şerbu bidayeti'l-mübtedi'*, İstanbul 1986, I, 204; bkz. Zencanî, Ebu'l-Menakib Şihabuddin Mahmud b. Ahmed, *Tabricu'l-furu' ale'l-usul*, Beyrut 1987, s. 275-276.

² Bu ayrımla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Apaydın, H. Yunus, *İslam Hukukunda Hukuki İşlemlerin Hükümsüzlüğü*, Yayınlanmamaşı Doktora Tezi, Ankara 1989, s. 51 vd.; Bir akitte hukuki ve dini hükmün birlikte bulunmasıyla ilgili değerlendirme için bkz. Gözübenli, Beşir, “Ebû Hanîfe'nin İçtihat Sistematiğinde Norm Grupları”, *İmam-ı Aşam Ebu Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, Bursa 2005, I, 255-265.

³ Nisa, 4/92-93.

⁴ Maide, 5/33-34.

⁵ Zencanî, s. 99.

⁶ Bilmen, Ö. Nahuhi, *Hukukî İslamiyye ve İstilabatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ts, III, 360.

⁷ Serahsi, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebcut*, Beyrut 1986, X, 111; İbn Hümmam, Kemaluddin Muhammed b. Abdolvahid, *Şerbu fetih'l-kadir*, Beyrut ts., VI, 71-72.

Dini hükümlerde ise cezai müeyyidenin uygulanıp uygulanmayacağı hakkındaki fihhi tartışmalar genellikle namazın kasten terk edilmesi, orucun açıktan yenilmesi ve dinden dönmenin hükmüyle ilgilidir. Zekâtını vermeyenlere karşı uygulanacak cezai müeyyide daha ziyade irtidat hükümleriyle irtibatlı olarak anlatılır. Burada dikkat edilmesi gereken husus diğer mezheplerde farklı yaklaşımlar bulunduğu bilinmek birlikte, özellikle Hanefi mezhebindeki yaklaşımlarda bu sayılanların hiçbirisi ceza hukukunun konusu olarak zikredilmemesidir.

Namazın kasten terkiyle ilgili tartışmalar esasen teorik bir nitelik arz eder. Sadece bazı dönemlerde namazın kasten terki ve orucun açıktan yenilmesi siyaseten genel ahlak ve asayiş problemi olarak değerlendirilmiştir. Konunun hisbe türü kitaplarda yer alması bu kabahatin taziri gerektiren davranış olarak değerlendirilmesinden kaynaklanır¹. Üçüncü şahıslar açısından ise öncelikle fertlerin cezalandırma yetkisinin olmadığı belirtilmelidir. Esasen fert, başkalarına zarar veremez, zarara mukabil bir zararda bulunamaz; hatta bizzat kendisi ihkak-ı hakka kalkışamaz. Aksi durum düzen adına düzensizlik olur.

Doğrusu iman açısından münafık ile mürtedin hiçbir farkı yoktur. Bununla beraber münafıklarla ilgili herhangi bir hükme fikh kitaplarında rastlanmaz. Bilindiği gibi imandan sonra küfür konusu öncelikle kelami bir meseledir. Fakat konunun fihhi boyutları da bulunmaktadır. İman esaslarına zıt inançlara inanma, sübutu ve delaleti katı nasları inkâr etme ve bazı elfazı küfürleri telaffuz etme imandan sonra küfre girmeye örnek verilebilir. Konu fetva kitaplarında daha detaylı incelenir². Bununla beraber kullanılan ifadelerde şahısların tekfir edilmesinden ziyade, ilgili fiil ve lafızların küfür olacağı belirtilerek konu vicdani bir mesele olarak görülür. Hanefi mezhebinde esasen irtidat meselesi müstakil bir başlık olmaktan ziyade, ridde savaşlarıyla ilgili hükümlerin tamamlayıcısı niteliğindedir. Burada ridde savaşlarının siyasi niteliği ile irtidat hükümlerinin dini niteliği göz ardı edilmemesidir. Zaten Hanefi mezhebinde irtidatın cezası hadler bölümünde de tazir kapsamında da değerlendirilmez.

İslam dinine göre hayra matuf olan bütün fiil ve hareketler ibadetin genel çerçevesi içinde kabul ediliyorsa da şekilleri ve yerine getiriliş zamanları kesin dini delillerle sabit olmuş ve Hz. Peygamber'den itibaren günümüze kadar bütün Müslümanlarca aynı mahiyette benimsenmiş bulunan dört ibadetin (namaz, oruç, hac, zekât) İslami rengiyle benimsenmesi Müslüman olmanın vazgeçilmez şartı olarak kabul edilmiştir. Bu ibadetlerin fiilen yerine getirilmeyişi ise dini hayat açısından problemler doğurmakla birlikte İslam bilginlerinin büyük çoğunluğuna göre inanç açısından doğrudan bir sakınca teşkil etmez. Buna göre ibadetlerini yerine getirmeyen bir Müslüman hakkında –bu ibadetlerin gerekliliğinin benimsediği sürece– İslam sınırlarının

¹ Bilmen, III, 312; Kazıncı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisap Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 227.

² Bkz. İbn Abidin, Muhammed Emin, *Haşiyetü Reddî'l-Mubtar*, İstanbul 1984, IV, 223 vd.; İbn Abidin, *Mecmuatü Resail İbn Abidin*, Beyrut ts. I, 292 vd.; *Fetava'l-Hindîyye*'de mürteddin ahkâmı hakkında genel bilgiler verildikten sonra, kişiyi küfer götüren hususlarla ilgili olarak detaylı bilgiler verilir. Bunlar şu şekilde gruplandırılabilir: Allah'ın zatı ve sıfatları (II, 258–263), peygamberlerle (II, 263–266), Kur'an'la (II, 266–267), namaz, oruç, zekâtla (II, 267–270), ilim ve âlimlerle (II, 270–272), helal, haram, fasık ve facirlerin kelamıyla (II, 272–274) kıyamet günüyle (II, 274–275), küfrün telkini ve irtidatın emredilmesiyle (II, 275–283).

dışına çıkmış olmakla hüküm verilmez. Tarih boyunca irşad faaliyetlerine büyük önem verilmeyle birlikte genel, sürekli ve resmi müeyyideler kullanılmamıştır. İbadetlerden başka diğer helal ve haramlar için de aynı husus geçerlidir. Doğrusu Müslüman toplumlarda din açısından yürütülecek eğitim, öğretim, irşat ve uygulama faaliyetleri, esasen dini hükümlerin fiilen yerine getirmesine yönelik olmalıdır¹.

6. Dinî Mükellefiyetlerde Vicdanî Sorumluluk

Hayatın her anında Allah'ın her şeyi gördüğü şuurunu ile ahirette işlenen işiyle hesaba çekeceği inancı, Müslüman'ın hayat felsefesini özetler. Kur'an-ı Kerim'in üçte bir gibi önemli bir bölümünde, ilk nazil olan ayetlerden itibaren ahiret inancı canlı bir üslupla anlatılır. Bu üslup; ahlaki ve hukuki konularda da tekrarlanır. Hukuki hüküm bildiren ayetlerde dünyevi cezaların yanı sıra uhrevi cezalardan da bahsedilir.

Kur'an-ı kerimde dini mükellefiyet kapsamına giren konularda genellikle iman vurgusu yapılır. İlgili hükümlerin uygulanması inanıyorsanız; Allah'a inanıyorsanız; Allah'a ve resulüne inanıyorsanız; Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız; Allah'a, resulüne ve ahiret gününe inanıyorsanız gibi ifadelerle kayıtlıdır. Konumuz açısından hudud, sebil, hurumat, şair kavramlarının Allah'a izafe edilerek zikredilmesi de önem arz eder. İlgili hükmün Allah'ın bir taksimi (farz) olduğu beyan edilir. Bu tür konular genellikle helal ve haram kıldı, yazdı, farz kıldı gibi ifadelerle ilgili hüküm belirtilir. Bu sınırlara riayet etmeyenlerin uhrevi sorumlulukları hatırlatılır ve cehennem azabı ihtar edilir. Yine de bu tür ayetlerde ıslahı hal ederek tövbe kapısının açık olduğu hep vurgulanır². İlgili ayet fasılalarının genellikle Allah'ın rahmetini, bağışlayıcılığını, affediciliğini ifade eden isimlerle bitmesi dikkat çekicidir.

Esasen ayetlerin sonunda gelen Allah'ın isimleri birer "kuru klişe" değildir. Hatta bazı müfessirler bu fasılalardan hükümler çıkarmışlardır. Burada sadece örnek kabilinden bir iki ayet fasılasına dikkat çekmek istiyoruz. Mesela, karı-koca münasebetlerinden bahseden ayetin sonunda erkeklere: "...kadınlar size itaat ederlerse, siz de onlar aleyhine bahane aramayın. Muhakkak ki Allah 'Âlidir, Kebir'dir'³ talimatı verilir. İlk bakışta ayetin sonunda gelen isimlerin, muhteva ile ilgisi kurulmayabilir. Oysa bu isimler şunu anlatır: "Haksız yapmaktan sakının, çünkü ey kocalar, Allah'ın sizin üzerinizdeki kudreti, idareniz altındaki kadınların üzerindeki hâkimiyetinizden daha büyüktür". Yahut "Allah Talaa, şanının yüceliği ve Zatının kemaliyle birlikte sizin suçlarınızı bağışlıyor, tövbenizi kabul ediyor. Öyleyse siz de kadınlarınızın hatalarını önemsemeyin, özür dilediklerinde onları affedin". Yahut "Allah teala hiç kimseye zulmedilmesine razı olmaz, sizden mazlumların intikamını almaya Kadirdir". Yahut "Allah, mutlak yüceliğine ve büyüklüğüne rağmen, size ancak yerine getirebileceğiniz şeyleri yüklemiştir. Öyleyse siz de onlardan, takatlerine göre iş bekleyin" bu tevcihler

¹ Topaloğlu, Bekir, "Din", *DİA*, IX, 324.

² Nur, 24/5. Tövbenin cezaları düşürmedeki rolü için bkz. Dalgın, Nihat, *İslam'da Tevbe ve Cezalara Etkisi*, Trabzon 1996, s. 68 vd.

³ Nisa, 4/34.

göz önüne alınınca, esmayı hünsanın muhteva ile ilgisiz gibi görüldükleri ender yerlerde bile, onların uygun düştükleri anlaşılmaktadır¹.

Genel bir ifade ile söyleyecek olursak, özellikle aile hukuku, miras hukuku ve ceza hukukuyla ilgili ayetlerin fasılalarının Azîz ve Hakîm, Alîm ve Halîm, Alîm ve Hakîm isimleriyle sona erdiği görülür. Anlatılan konuyla yakından ilgili olan bu isimlerin insan psikolojisi, hukuk sosyolojisi, suç sosyolojisi, hukuk felsefesi vb. boyutlarıyla incelenmesi gerekir. Belki hemencecik kavranamayabilen bu inceliklerin uzun vadeli, geniş ufuklu ve farklı açılardan araştırılması elzemdir².

Sonuç

Dini hükümlerin vicdani sorumluluk boyutu hem İslam hukuk metodolojisini hem de İslam hukukunu ilgilendirmektedir. İslam hukuk metodolojisinde teklifi hükümlerin bir kısmı dünyevi hükümlerle, bir kısmı uhrevi hükümlerle temellendirilmektedir. Sıhhat, fesat, butlan, nefaz, lüzum gibi hukuki hükümlerden farklı olarak, farz, vacip, mendup, mekruh, haram gibi kavramlar daha ziyade dini hükümleri tanımlamaktadır. Burada sıhhat, fesat ve butlanın dini hükümlerle ilgili olarak kullanıldığını göz ardı etmemek gerekir. Azimet ve ruhsat da hükümler dini hükümlerle irtibatlıdır.

İslam hayatı bir bütün olarak kucaklar. Bundan dolayı İslam hukukunda hukuki bir olayın dini hükmünden soyutlanması hemen hemen mümkün değildir. İbadetlerde olduğu gibi, helal ve haramlarda, evlenme ve boşanmalarda, kefareti gerektiren hükümlerinde ve uhrevi cezalarla tehdit edilen yerlerde hep dini hükümlerin etkisi açıkça görülür. Bu tür hükümlerde hukuken dünyevi bir müeyyide söz konusu değildir. Bununla beraber fıkıh literatüründeki hukukullah kavramı şair ile yakından alakalıdır. Özellikle hukukullahın toplumla ilgili olanlarına şairi İslamiye denilir. Bundan dolayı sünnet kabilinden olanlar bile, büyük bir ehemmiyete haizdir. Umumi olan afet ve musibetlerin bunlarla yakın irtibatından bahsedilebilir.

İslam hukuku açısından dinî mükellefiyetler, kul ile Allah arasındadır, ibadet kategorisinde ve imanî-vicdanî bir meseledir. Bu sebeple, dinî hükümlerde zorlamalar çoğu zaman ya nifak ya da zulüm doğurur. Fert açısından dinî mükellefiyetleri yapmak istemeyenleri zorlamak, en azından ihlâsı zedeler ve sonuçta münafık tipler üretir. Münafığın imanî de ameli de Allah katında makbul değildir. Elbette konunun eğitim ve ahlakî boyutunu istisna etmek elzemdir. Dinî mükellefiyetlerini yaşamak isteyen insanların dinî haklarını kısıtlamak veya engel olmak ise en azından kişinin vicdaniyla çelişki meydana getirir ve çoğu zaman mağdurlar üretir.

Dini hükümler hukukun objektif kriterlerine tabi değildir. Dini hükümler imana dayanır ve kişinin niyeti önem arz eder. Gizli ve kapalıyı bilen Allah kişilerin ihlâsına

¹ bkz. Yıldırım, Suat, *Kur'an'da Ulubiyet*, İstanbul 1987, s. 78.

² Bazı örnekler için bkz. Bakara, 2/220, 240; Nisa, 4/11, 17, 24, 26, 92, 127; Maide, 38.

göre mükâfat verecek, cezayı hak edenleri ise dilerse affedecek, dilerse cezalandıracaktır. Dini emirlere aykırı davranılması durumunda çekilen vicdan azapları bu sorumluluk bilincinin sonucudur.

Sözün özü iman müminin ayrılmaz parçasıdır ve İslam Müslümanın bütün hayatını kuşatır. Bu yüzden din, ahlak ve hukuk kuralları kesişen daireler şeklinden ziyade, imanın her üç alanı da içerisine aldığı söylenebilir¹. Esasen dini bir hükmün sosyal ve hukuki boyutu bulunduğu gibi kazai bir hükmün de dini yönü bulunabilmektedir. Hiçbir zaman bu farklılığı birbirine zıt hükümler olarak da görmemek gerekir. Bunlar birbirini tamamlayan, teyit ve tekit eden hükümlere benzetilebilir. Elbette dini ve kazai hükümlerin farklılık arz ettiği yerlerde mümin insan meselenin dini hükmünü esas almalıdır. Esasen fikhın özünü de burası oluşturur.

---

¹ Esen, Hüseyin, “İslam Hukuku ve Uhrevi Sorumluluk”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya 2006, sy. 8, s. 101-102.